DÜNYANIN BATILILAŞMASI*

THE WESTERNIZATION OF THE WORLD

GEZEGENİMİZİN BİR ÖRNEKLŞMESİNİN ANLAMI ÖNEMİ VE SINIRLARI ÜSTÜNE BİR DENEME

AN ESSAY ON THE MEANING, IMPORTANCE AND LIMITS OF AN ILLUSTRATION OF OUR PLANET

YUSUF ÇİFCİ**

Lille Üniversitesi (Paris) Hukuk Fakültesi'nde ve Ekonomik ve Toplumsal Kalkınma Araştırma Enstitüsü'nde çalışmış olan, Emeritüs Profesör Serge Latouche, bilgi kuramı uzmanıdır. Latouche Dünyanın Batılılaşması[1] adlı eserinde, dünyanın bir örnekleşmesinin anlamına, önemine ve sınırlarına değinmektedir. Latouche'a göre dünyadaki bütün devlet yapılanmaları ve bütün toplumlar, hemen hemen her yönden Batı tipini kendilerine örnek olarak almışlardır. Bu durum ise, dünyada mevcut bulunan kültürlerin, kendi öz köklerinden ayrılmasına ve dünyanın tek tip bir kültüre doğru yürümesine neden olmuştur. Latouche, eserinde bu olgular dizinini açıklamalı bir şekilde ortaya koymakta ve hem ulusal hem de uluslararası manada meydana gelen modernleşme krizine dair bir farkındalık yaratmaya çalışmaktadır.

1

Dünya tarihi, Batı Avrupa'da doğmuş bir hareketle alt-üst olmuştur. Bu hareket Batılılaştırma hareketidir. Ancak dünya tarihine bakıldığında, bu hareketin daha önceleri de Batı Uygarlığı tarafından tekrar tekrar denendiği görülmektedir. Tarihi arka plana bakıldığında bu denemeler şu şekilde sıralanabilir. Öncelikle Roma İmparatorluğu'nun bazı faaliyetleri, sonrasında Haçlı seferleri (başarısızlıkla sonuçlanmıştır), daha sonra aydınlanma ve akıl dünyası propagandasıyla ortaya çıkan Aydınlanma Felsefesi ve nihayetinde ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan "bırakınız yapsınlar bırakınız

---

* Ayrıntı Yayınları, 1993, 155 sahife.

** Dr. Öğretim Üyesi Yusuf Çifci, Muş Alparslan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
ORCİD ID: http://orcid.org/0000-0001-6453-0084

Makale Atıf Bilgisi: ÇİFCİ Yusuf, (2019). Dünyanın Batılılaşması- Gezegenimizin Bir örenkleşmesinin Anlamı, Önemi ve Sınırları Üstüne Bir Deneme-, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 173 - 180.*

1 Latouche, Dünyanın Batılılaşması adlı bu eserinde ele aldığı konuları, daha önce parça parça olarak; Tiers Monde dergisinde çıkan bir yazısında, Bordeaux Ekonomi Bilimleri Fakültesi'nde verdiği bir seminerde ve Ekonomik Seçenek/Sorularla Ekonomi dergisinde işlemiştir.

geçsinler" (laissez faire laissez passer) felsefesine sahip Liberalizm ideolojisi bu denemeleri oluşturmaktadır.

Dünyanın batılılaşması, öncelikle Batı'nın birtakım değişiklikler geçirmesi neticesinde başlamıştır. Batı bu aşamada; toplumsal bilinci ele geçirmek ve yönlendirmek için birtakım argümanları kullanmıştır. Batı'nın gezegen üstündeki ana istasyonları; ticaret acenteleri, kaleler ve misyonlar olmuştur. Diğer bir ifade ile emperyalizmin üç kesimi; askerler, tüccarlar ve misyonerlerdir. Bu bağlamda ortaya çıkan paralı askerler toprağın fethedilmesi için, ticaret şirketleri pazarın ele geçirilmesi için, "İsa'nın şirketi" ise, manevi fethin gerçekleştirilmesi için kullanılmıştır. Dünyada pek çok fetih olmuş, pek çok hükümdar ve pek çok devlet ortaya çıkmış ve sonrasında yıkılmıştır. Ancak bu imparatorluk başkadır, bu yol dönüşü olmayan bir yoldur. Batılı şu ya da bu gücün fethi, ölümsüz olacaktır. Latouche'a göre Batı'nın gezegene el koyması kesin gibi görünmektedir.

Batı'nın bu üstünlüğü sağlaması, mevcut değerlerinden bazılarından vazgeçmesini ve evrenin gerçek bir ansiklopedik araştırmasını yapmasını gerektirmiştir. Örneğin Ortodoks Hıristiyanlık bu tarihte gerçek Hıristiyanlık değildir, ikinci sırada yer alır, çünkü Ortodoks Hıristiyanlığın inanç yayma çabası zayıftır, bu nedenle kaybolması batılı tabanın güçlenmesi ve türdeş kalması için şarttır (Latouche, 1993: 20). Diğer yandan Napolyon Mısır seferine çıkarken, yanında bir araba dolusu bilgin ve bilimsel araç gereç götürmüştür. Nitekim araştırma yapmak, kültürel kodların şifresini çözmek Batılılaştırma şırıngasının doğru yere vurulması için şarttır. Birkaç on yıl içinde ise, dünya haritasında bilinmedik yer kalmamış ve beyazların habersiz olduğu topraklar, "ulusal devletsel"[2] düzene doğru dönüşmeye başlamıştır.

Roma İmparatorluğu tarafından başlatılan ve başarısızlıkla sonuçlanan faaliyetler saklı kalmak kaydıyla, Batılılaşmanın başlangıç aşaması sömürgeleştirmedir. Sömürgeleştirme, Sanayi Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiş ve etkin Batılılaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı arifesinde son bulmuştur. Savaştan sonra artık sömürgeleştirmek yerine yeni ve medeni yasalar koymak ve diğerlerinin bu yasaları uygulamasını sağlamak, yeni Batılılaştırma taktiği olarak görülmüştür. Nitekim yeni Avrupa'nın, yani ABD'nin başkanı Theodore Roosevelt'in deyişiyle, onlar artık yeni-Romalılar'dır.

2 Bu ifade her ne kadar Türkçe dilbilgisi kurallarına aykırı olarak görünse de Latouche'un kitaptaki ifadesine sadık kalmak için söz konusu ifade kitaptaki -orijinal- haliyle kullanılmıştır.

Birinci Dünya Savaş'ından sonra, Batı'nın tek uygarlık olma iddiası karşısında, birtakım tepkiler ortaya çıkmıştır. Sovyet Devrimi bunların en belirginidir. Nitekim Batı'nın tek uygarlık iddiası, büyük bir yara almış gibi görünmektedir. II. Dünya Savaş'ından sonra bir bir bağımsızlığını almaya başlayan ülkeler ise, Batılılaşma dinamiğinin yavaşladığı yönünde yorumlara neden olabilir. Ancak Latouche'a göre durum hiç de öyle değildir. Beyaz adam sadece sahnenin arkasına geçmiştir ve hala ipler onun elindedir. II. Dünya Savaş'ından sonra ipleri hala elinde tutan Batı, evrensel bir model yaratmış (yarattığını iddia etmiş) ve bu modeli, teknik ve ekonomi ile beslemiştir. Nitekim bu durumda "teknik", evrensel bir inanç haline gelmiş ve aynı "teknik", yeni bir tanrısal gücün ve bilimin somut sonucu ve de gözle görülür varlığı olmuştur (Latouche, 1993: 32). İnanç durumuna gelen diğer bir şey ise ekonomi eşiğindeki kalkınma güdüsüdür.

Tekniği üretip diğer ülkelere pazarlamak, tek pazar kurmak ve bu pazarda kukla gibi üçüncü dünya ülkelerinin kalkınma yarışını izlemek, Batılılaşmanın fenomenidir. Ancak bu fenomenin arkasında yatan şeylerin Batı dışı toplumlara faturası çok ağır olmuştur. Nitekim 1980'lerden sonra gelen yeni Liberal dalga ve yeni iletişim teknolojileri ile beraber, herhangi bir argüman kullanmadan sadece kitle iletişim araçları ile Batılı birey yaratmak ve tek tipliliği bastırmak mümkün gibi görünmektedir. Çünkü bu araçlar sayesinde günümüzdeki kültür her şeye benzerlik bulaştırmaktadır (Adorno, 2008: 47). Bu bağlamda yeni dönemde, Batı'nın kültürel istilası kesin gibi görünmektedir ve neticede Latouche'un tezi doğrulanmaktadır. Batılılaşma ile tek tip bir toplum yaratılmakta ve düş gücü dahi standartlaşmaktadır.

2

Batı neresidir? Hangi ülkeler batılıdır? Hangileri değildir? 20. yüzyılda Batı'nın coğrafi olarak açıklanması çok kolay değildir. Çünkü batılı kültür pek çok ülkeyi istila etmiştir. Artık pek çok üçüncü dünya ülkesinde bile sınaî üretim yapılmaktadır. Artık bütün dünyadaki insanlar bireycilik zehrini içmişlerdir. Bütün ekonomiler kapitalist ekonomi ile bütünleşmişlerdir. Liberalizm madalyası bütün siyasal sistemlerin boynunda asılı durmaktadır. Buradan hareketle şöyle bir soru sorulabilir: "Batı kendine özgü müdür?" Batı'nın kendine özgülüğü, "olmayan" özgülük biçiminde tasvir edilebilir. Latouche'a göre modern Batı kültürü bir karşı kültürdür. Ancak gerek üçüncü dünya ülkelerinin etnik zenginliklerini tahrip ettiğinden, gerek sanayileşmiş ülkelerdeki sefaletin yerine ekonomik büyümenin anonim erincini

getirdiğinden Batı bir karşı kültür olsa bile, Batı'nın projesi toplumsal varlık sorununa bir yanıttır ve bu anlamda yine de bir kültürdür.

Kültür üzerine yapılan araştırmalardan şöyle bir sonuç ortaya çıkmıştır: Batı, tarihte başka kültürlere ilgi duyan ve kendi kültürünü tartışma konusu yapan ve bu yanıyla evrensellik yeteneği olan tek kültürdür (Latouche, 1993: 62). Batı'nın kültürel mozaiği ise birey üzerine oturtulmaktadır. Ancak bu teknik toplum tasavvuru, bireyi araçsallaştırmaktadır (Habermas, 1997). Jacques Ellul "mega makine" olarak kavramsallaştırdığı Batılı toplumu, "teknisyen" bir toplum olarak ele almaktadır. Bu makine, soyutta tüm dünyayı bütünleştirirken, zayıfları somut bir biçimde dışlamakta ve sadece başarılılara yaşam ve barınma hakkı tanımaktadır. Batı paradoksal bir şekilde, kendi yok oluşunu kendisi hazırlamıştır. Çünkü Batı, teknik ekonomik buluşunu insanlığa aktarmış ve tarihsel misyonunu yerine getirmiştir. Latouche'a göre Batı kendi kavramında un ufak olmuştur bile… Ancak Batı'dan üçüncü dünya ülkeleri tarafından alınan bu uygulama örneği, her yerde aynı karşılığı vermemiş ve bir fiyaskoya neden olmuştur.

3

Batı örneğinden alınan bu uygulamalar, Batı dışı ülkelerde farklı sonuçlar vermiştir. Nitekim bu da Batı'nın bir oyunu olarak görülebilir. Ekonomik manada kalkınma paradoksu ve toplumsal manada modernleşme paradoksu, diğer ülkelerin adeta yarışa girdiği bir alan olmuştur. Dünyadaki bütün ülkeler, bu dinamikleri elde ettikten sonra, modernliklerini karşılaştırır olmuşlar ve kalkınma oranlarını ölçer duruma gelmişlerdir. Batılılaşmanın bu dinamikleri, azgelişmiş – gelişmiş, modern – modern olmayan, kentleşmiş – kırsal, sanayi toplumu – tarım toplumu ve nasyonalitarizm başlıkları altında tartışılır olmuştur. Ancak bu karşılaştırma kıstaslarını edinirlerken üçüncü dünya ülkeleri kendi öz benliklerinden fark etmeden ayrılmakta ve köklerinden kopmaktadırlar.

Sanayileşme, toplumların modernlik kriterlerinden ilkini oluşturmaktadır. Nitekim sanayileşme, Batı'yı yaşam düzeyinin sonsuz zevklerine ulaştıran bir kral yoludur (Latouche, 1993: 79). Üçüncü dünya ülkelerinde ise az-çok gelişmiş teknolojik taklitçilik sanayileşmenin kaçınılmaz sonucudur. Bu taklitçilik ise kesin kurallara bağlı olmayan sanayi dinamiklerinin normlaşmasını meydana getirmiştir. Batı tarzı normları uygulayan toplumlarda ise toplumsal bağlar yıkılmıştır. Latouche'a göre salt bu yönüyle bile sanayileşme, iç yaratıcılığın toplumsal kökenini kemirmektedir.

Batılılaşma deneyimi sırasında kentleşme, sanayileşme kadar karşı konulmaz bir gelişmedir. Kentleşme, üçüncü dünya ülkelerini mahalle şeklinde ve bağımsız bölümler halinde, ayakları yere basar bir halde yaşadığı evlerinden koparmış ve Batı tarzı bir mimariye doğru götürmüştür. Kentleşme, Batı dışı toplumları kentte değilse bile en azından gecekondu kentte yaşatacaktır. Ancak bu durum da toplumsal yapı için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Böylesine bir örgütlenme, Latouche'a göre mekân ilişkisini bozacaktır. Diğer yandan geleneksel kültürden koparılan bu toplumlar, taklitçi sanayileşme ile taklitçi kentleşme ekseninde kendi öz kültürlerinden sıyrılmakta ve kendi öz benliklerine yabancılaşmaktadırlar. Burada yabancılaşma olarak ifade edilen durum, bireysel ve toplumsal manada kimlik kaybını ve bunalımını da meydana getirmektedir.

Nasyonalitarizm, Batı'nın formasyonlarından geçmiş siyasal düşüncenin alt yapısıdır. Bu bağlamda modernliğin diğer şartlarından bir tanesi de nasyonalitarizmdir. Bu çerçevede ulusal-devletsel düzen, siyasetin tek biçimi olarak dünya ölçeğinde kendisini kabul ettirmiştir. Ulus devlet düzeniyle birlikte Batı dışı toplumların yönetsel bir kargaşaya düştükleri görülmektedir. Batı dışı toplumların bu kavrama yabancı olması ise, beraberinde taklitçiliği getirmiştir. Örneğin Afrika alt-sahrasının batılı yönetim modellerini bütün parçalarıyla aynen alması, bu duruma en bariz örneği oluşturmaktadır.

Kalkınma-Modernleşme-Batılılaşma kavramları, Batı dışı toplumların batılı stratejileri benimsemelerini zorunlu kılmıştır. Nitekim modernlik, ekonomiye geniş yer vermektedir. Kalkınma ise batılılaşmanın ekonomik kavramsallaştırmasıdır. Bu doğrultuda, Türkiye örneği incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme telaşı hatırlanmaktadır. Öncelikle askeri alanda başlayan bu modernlik hareketleri bireyler ile eşya arasında büyük bir yabancılaşmaya neden olmuştur. Çünkü eşyaları modernleşen bu toplumun düşünce yapısı hala geleneksellik içindedir. Bu bağlamda Said Halim Paşa'nın şu ifadesi gerçekten kayda değerdir. "Her milletin kendine has fikirleri ve hisleri olmasaydı içtimaiyat ilmi(sosyoloji), hayvanat ilmi (zooloji) ile garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bunun içindir ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin, tamiri imkânsız birtakım hatalara düşmemesi güçtür." (Doğan, 1978: 27). Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, mevcut durum değerlendirildiğinde, Osmanlı döneminde başlayan modernleşme telaşının, Cumhuriyet döneminde daha da belirginleştiği söylenebilir. Cumhuriyet döneminde modernleşmenin kalkınma planlarıyla planlı bir şekilde yapıldığı bu ifadeyi doğrulamaktadır.

Bu doğrultuda Türkiye de kalkınma hususunda gecikme paranoyasına yakalanmış gibi görünmektedir. Latouche'a göre ise Kemal Atatürk'ün programı hızlandırılmış bir batılılaşmadır. Türkiye'nin modernleşme programını "kültürsüzleşme" olarak tanımlayan Latouche, bütün ülkenin yazısı, müziği, saçı, sakalı ve giysileriyle bu "kültürsüzleşme"den nasibini aldığını ifade etmektedir (Latouche, 1993: 91).

Modernleşmenin karşısında en güçlü toplumsal değer dünyası, gelenektir (Çetin, 2007: 77). Bu değer dünyasını korumak modernleşmede ilk şart olmalıdır. Bu bağlamda modernleşmede en sağlıklı uygulamalar yapan ülke Japonya olmuştur. Japonya, Batı'nın kültürel özü ile kendi kültürel özünü değiştirmek yerine, Batı'nın üretim teknikleriyle kendi üretim tekniklerini ikame etmiştir. Bu manada Japonya'nın modernleşme ve kalkınma hikayesindeki bu gecikme saplantısından kurtulduğunu iddia eden Latouche, Japonya'nın bu nedenle "doğunun incisi" unvanını aldığını ifade etmektedir.

4

Dünyanın batılılaşması kaçınılmazdır. Ancak bu olgu zaman içerisinde kendisine birtakım sınırlama parametreleri getirmiştir. Bu parametreler aynı zamanda dünyanın batılılaşmasını bir kriz içine sokmuştur. Latouche, bu krizleri: (1) Batı tipinde oluşturulmaya çalışılan kültürel boyutun yüzeyselliği, (2) Batı modelinin toplumlarda derinlemesine yer etmemesi, (3) Yaşam düzeyinin batılılaşmasının başarısızlığa uğraması ve (4) Kültürsüzleşmiş az gelişmiş toplumların batılılaşmaya direnmeleri şeklinde sıralamaktadır. Bu ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Latouche'a göre dünyanın batılılaşması bir kriz içine girmiştir. Bu kriz ise bilgi vericilerin başarısızlığından kaynaklanmamıştır. Bu kriz batılılaşmayı taşıyan toplumsal sistemin çözülme yoluna girmesinden kaynaklanmıştır. Bu bağlamda herhangi bir ülkede, batılılaşma-modernleşme-kalkınma dinamiklerinin başarılı olması ve modernleşme krizinin oluşmaması için şu iki koşulun gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu koşullardan ilki; tekniğin kendi anlamını bulduğu bir değerler çerçevesinin yaratılması, ikincisi ise öz dinamizm eksiğinin ortadan kaldırılmasıdır. Sıhhatli bir batılılaşma için Latouche'un ileri sürdüğü bu şartlardan da anlaşılacağı gibi aslında hem batılılaşıp hem de kriz içine girmemek gerçekten imkânsız gibi görünmektedir. Ancak tam da burada Japonya'nın altını tekrar çizmek gerekmektedir. Latouche'a göre Japonya hem batılılardan daha da Batılılaşmış hem de kültürel kimliğini korumaktan fazlasını yapmış, kültürel kimliğini pekiştirmiştir.

Toplumsal manada batılı düzen bunalıma girerken, ekonomik olarak da ulus ötesileşmeyle beraber bir "ülkesizleşme" ve bir "kültür ötesileşme" durumu söz konusu olmuştur. Diğer bir deyişle teknik-ekonomik makine, daha sürrealist bir çerçevede dönmeye devam etmektedir. Sermaye artık ulus-ötesi şirketlerin elinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim 1970-80 arasındaki on yılda, ilk sıralardaki sekiz yüz atmış altı (866) çok uluslu firma, dünya manifaktür üretiminin % 76'sını elinde bulundurmuştur (Latouche, 1993: 116). Modernliğin bir kriteri olan ekonominin ülkesizleşmesinin yanında, sanayinin de ülkesizleşmesi durumu söz konusudur. Diğer yandan uluslararası taşeronluk anlaşmaları da bu duruma bir örnek olarak gösterilebilirler. Ülkesizleşme yalnızca ekonomik ulusallığı özünden boşaltan ekonomik bir olay değildir, ülkesizleşmenin siyasal ve kültürel etkileri de vardır. Ülkesizleşmenin kültürel etkisi, bir kültürsüzleştirmeden ziyade, Anglo-Sakson tek tip bir kültüre doğru gidişin yollarını açmasında yatmaktadır. Buna Anglo-Sakson Batılı kültür emperyalizmi demek hiç de yanlış olmayacaktır.

Haberleşme uyduları ve bilgisayarlar, ülkesizleşme doğrultusunda çok işlevi görmektedirler. Bu araçlarla beraber kültür ürünleri standartlaşmakta ve üretilen norm ve tarzların hiçbir şekilde kökleşmesine fırsat verilmemektedir. Bu doğrultuda, kitle iletişim araçları vasıtasıyla tek bir değerler sistemi ve tek bir toplum ve tek bir hayat profili dayatılmaktadır. Bu duruma göre, dünyanın tek tipleşmesinde en önemli rolü kitle iletişim araçları oynamaktadır. Nitekim bu ulus ötesi bilgi akışının, alıcıların isteklerini ve gereksinimlerini, zihniyetlerini, eğitim sistemlerini ve yaşam tarzlarını "bilgilendirmemesi" olanaksızdır. En nihayetinde ise kültürel kimlik yitiminin doğduğu yadsınamaz.

5

Batılılaşma dozeri altında pek çok kültür ve pek çok toplum ezilmiştir. Ancak bunlardan bazıları hala direnmektedir ve bazıları da ezilmiş gibi görünse de sadece toprak altına gömülmüşlerdir. Latouche'a göre toprak altında kalan kültürel değerler gerçekten bir toplumun var olmasındaki ana unsurlardandır. Ancak onların bulup çıkarılması her ne kadar mümkün gibi görünse de eskisi gibi olmaları imkânsızdır. Dünyayı eğer bir Hindu keşfetseydi diyor Latouche, dul kadınların bir daha evlenmemesi, kadın haklarından biri olurdu ve ineklerin katledilmesi yaşama saygıya karşı işlenmiş bir suç olarak yasaklanırdı. Dolayısıyla düşünülebilecek tek gerçek evrenselcilik, ancak gerçek bir uzlaşma üstüne kurulabilir. Bu ise kültürler arasında gerçek

bir diyalogdan geçmektedir. Burada toplumlara düşen görev ise farklılığın zenginlik olduğunu kavramak, ötekine karşı yapılan haksızlığı ve de saygısızlığı tekrar düşünmektir. Kısacası hâkim kültürün, diğer kültürü egemenliği altına alması, onun üstünde güç kurması ya da onu kendi gibi düşünmeye zorlaması Batı'nın ileri sürüp de kazanamadığı tezlerdendir. Artık uzlaşma, saygı ya da hoşgörü gibi yeni argümanların bulunması gerekmektedir.

Bu kitapta; bir bütün olarak bütün dünyanın batılılaşmasına, tek bir örnek halini almasına ve gezegenin adeta aynı kıyafetleri giymesine eleştiriler getiren Latouche, modernleşmenin her açıdan dünya toplumlarını karmaşaya soktuğunu ifade etmekte ve dünya toplumlarının bu karmaşadan kurtulabilmesi için ise "yerel bilgi"ye dikkat çekmektedir. Latouche'a göre bütün dünyanın bir örnek olması, tekil bir değerler kümesinin benimsenmesine bu tekil değerler kümesi ise özgün düşünce ve eylemin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak modernleşmenin krizi olan bu karmaşadan çıkılabilmesi için Latouche, çoğulcu bir kültürel yapıya ve her toplumu, kendi -öz- değerlerini korumaya davet etmektedir.

Kaynakça

ADORNA, Theodor W. (2008). *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi,* (Çev. Elçin Gen, Nihat Ülner, Mustafa Tüzel), İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇETİN, Halis. (2007). *Modernleşme Krizi İdeoloji ve Ütopya Arasında,* Ankara: Orion Yayınevi.

DOĞAN, Mehmet. (1978). *Batılılaşma İhaneti,* İstanbul: Dergâh Yayıncılık.

HABERMAS, Jürgen. (1997). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü,* (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İstanbul: İletişim Yayınları.

LATOUCHE, Serge. (1993). *Dünyanın Batılılaşması/Gezegenimizin Birörnekleşmesinin Anlamı Önemi ve Sınırları Üstüne Bir Deneme,* (Çev. Temel Keşoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.